

Історико-правові витоки

незаконних дій щодо усиновлення



О. В. Тавлуй

асистент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична
академія»

У статті розглядаються питання, присвячені історико-правовим аспектам усиновлення, а також незаконним діям, які посягають на дану сферу суспільних відносин. Досліджуються нормативно-правові акти окремих історичних періодів, які виступали правовим регулятором сімейно-правових та кримінально-правових відносин.

Ключові слова: усиновлення, опіка, піклування, незаконні дії щодо усиновлення, історичний розвиток, історико-правові фактори, розголошення таємниці усиновлення.

В статье рассматриваются вопросы, посвященные исторически-правовым аспектам усыновления, а также незаконным действиям, которые посягают на эту сферу общественных отношений. Исследуются нормативно-правовые акты отдельных исторических периодов, которые выступали правовым регулятором семейно-правовых и уголовно-правовых отношений.

Ключевые слова: усыновление, опека, попечительство, незаконные действия по усыновлению, историческое развитие, исторически-правовые факторы, разглашение тайны усыновления.

The questions that devoted to the historical-legal aspects of adoption (adopting), and also illegal actions which trench upon this sphere of public relations are examined in this article. Normatively-legal acts of separate historical periods, which came forward a legal regulator of domestically-legal and criminally-legal relations are probed.

Keywords: *adoption, guardianship, anxiety, illegal actions in relation to adoption, historical development, historical-legal factors, disclosures of secret of adoption.*

Усиновлення — один з найдревніших інститутів сімейного права, існуючий тисячоліттями у законодавстві більшості країн світу.

Як видається, правильно зазначає Д. О. Балобанова, що у кожному конкретному випадку перед введенням або зняттям кримінально-правової заборони необхідне вивчення історичних, моральних, правових та інших уявлень у суспільстві відносно діяння, що підлягає криміналізації [1, с. 119].

Саме тому дослідження, вивчення основних тенденцій розвитку усиновлення є для нас надзвичайно важливим та актуальним, оскільки криміналізація незаконних дій щодо усиновлення безпосередньо пов'язана із розвитком сімейно-правових відносин саме у цій сфері.

Питання, які стосуються усиновлення, встановлення опіки та піклування, а також інші форми виховання дітей, протягом всього розвитку людства хвилювали видатних філософів, вчених, науковців. Арістотель і Платон, Монтень і Гельвецій, Гегель та Шопенгауер писали про сім'ю та шлюб. Цікавилися цією сферою суспільних відносин соціалісти-утопісти і марксистичні.

Так, Ф. Енгельс створив фундаментальний твір «Походження сім'ї, приватної власності та держави».

Перші згадки про усиновлення на рівні законодавчих актів зустрічаються у Законах Хамурапі, царя Вавилону (1792–1750 рр. до н. е.), де сімейно-правовим відносинам було присвячено близько 70 статей. Про усиновлення мовилось наступне: «Если человек усыновит малолетнего, находящегося в пренебрежении, и вырастит его, то этот воспитанник не может быть потребован обратно по суду» [2, с. 20]. Цей сімейно-правовий інститут у різні історичні періоди свого розвитку відзначався неоднозначністю: від задоволення потреб усиновителя, до захисту прав та інтересів усиновленого. Метою усиновлення на цьому етапі було продовження роду усиновителя, забезпечення робочою силою, збільшення чисельності роду. Наприклад, Закони Ману (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) писали: «Кому природа не дала сына, может усыновить себе постороннего с тем, чтобы не прекращались могильные жертвы».

Ще однією правовою пам'яткою древності виступають Середньоасирийські закони, які були важливим регулятором суспільних відносин ашурійської общини третьої чверті II тис. до н. е., у яких деталізована роль сім'ї та зустрічаються згадки про усиновлення.

Поруч з переважно патріархальною східною правовою традицією через деякий час розвивається традиція елліністична, яка надає особі більшої самостійності та захисту її права власності. Така традиція пов'язана насамперед з Древнім Римом та Древньою Грецією.

Основою нинішньої європейської правової системи є Римське класичне право, яке вирізнялось на той час більш чіткою структурою понять, детальні-

шим описом правових норм та регламентуванням різноманітних суспільних відносин ніж у інших культур. Воно займає унікальне місце у правовій історії людства і є найвищим ступенем розвитку права в античному світі.

Першим кодифікованим римським законодавчим актом є Закони XII Таблиць, які, як і інші древні пам'ятки права, приділяючи увагу сімейним відносинам, не розділяли при цьому цивільне та кримінальне право.

Одним з основних джерел права римської юриспруденції I-III ст. до н. е. були Дигести чи пандекти Юстиніана, які існували разом з Кодексом та Інституціями Юстиніана та виступали основним джерелом права у візантійських судах VI-VII ст. до н. е. Дигести Юстиніана є унікальною правовою пам'яткою, яка дає більш чітке розуміння приватного права, хоча містить положення і кримінального права. Так, книги 26 та 27 присвячені детальному опису такого інституту, як опіка та піклування, що свідчить про особливе ставлення римлян до захисту сім'ї та неповнолітніх [3, с. 25].

Виходячи з правових пам'яток Древнього Риму, батьківська влада встановлювалась за загальним правилом в силу народження дитини, але вона могла встановлюватись і за допомогою усиновлення. Усиновлення на той час розглядалось, як встановлення батьківської влади над чужими дітьми та виникнення правовідносин, схожих до природних. Такий висновок важливий тому, що «римское право имело такое исключительное значение в истории новейшего праворазвития, но в особенности потому, что римская семья во многих отношениях дает богатый материал для принципиальных сопоставлений» [4, с. 163].

Зміст усиновлення полягав у тому, що один глава сімейства передавав іншому главі сімейства свого підопічного. Виділяли два види усиновлення: коли усиновлювалась особа, яка не знаходилась під батьківською владою (*persona sui juris*) — *arrogatio* та відповідно особа, яка знаходилась під батьківською владою (*persona alieni juris*) — *adoptio*.

Система римського права в цілому справила значний вплив на розвиток законодавства та правових вчень, а з विशेषикладеного, і усиновлення, зокрема.

Надалі норми Римського права, а також положення щодо усиновлення були частково запозичені іншими правовими системами [5, 177-181]. Виникнувши у древньому Римі, усиновлення набуває й суто юридичної форми, яка згодом через Візантію перейшла до християнського світу [6, с. 29].

Саме у VIII-IX ст. відбувається перехід до малої родини, яка складається з подружжя та дітей. Ідея правового захисту дітей, що лишилися без батьків, зародилась ще у Київській Русі. У «Руській правді» (1063–1037 рр., першому кодифікованому акті руського права) з'явилося поняття опіки.

Так, у ст. 99 йде мова про те, що після смерті батька опікуном дітей стає хтось із найближчих родичів або втічим, якщо мати вдруге виходить заміж. Опікуну передавалось в тимчасове користування майно підопічного. Це мало відбуватися при свідках. Опікун мав право продовжувати торгівлю і брати собі прибуток від неї, але після закінчення терміну опіки зобов'язаний був повернути кошти сироті.

З літописних джерел відомо, що система соціальної опіки була головною прерогативою київських князів. У той час коли на місце язичництва прийшло християнство, усиновлення почало здійснюватись церквою, воно освічу-

валось особливим церковним обрядом «синотворенням».

Могутня Галицько-Волинська держава (1199–1340 рр.) практично не мала власних правових джерел. На її землях продовжували діяти норми і основні засади «Руської правди» [7, с. 156-157].

За часів Польсько-литовської доби основним джерелом права були Литовські Статути. Ці норми права передбачали у своїх окремих положеннях захист сімейно-правових відносин, зокрема і кримінально-правовими засобами [8, с. 81-82].

У процесі подальшого законотворення захисту інтересів неповнолітніх, дітей-сиріт приділяється все більша увага, яка попри те на різних етапах історичного розвитку держави проявлялась по-різному.

Так, у Російській державі, до якої у середині XVII ст. була приєднана більша частина України, розгорталася державна система громадської опіки. Створювались спеціальні «прикази», які займались «призрением» бідних сиріт.

Проблеми сімейного права взагалі та усиновлення, зокрема, у царській Росії вивчали такі відомі вчені, як В. П. Максимов, Н. С. Ніколін, С. П. Григоровський, І. В. Гессен та ін. Проте більшість вчених досліджували інститут сімейних відносин взагалі, тому усиновленню приділяється лише фрагментарна увага [9, с. 64].

Необхідність подальшої систематизації та удосконалення законодавства була однією з причин створення Соборного Уложення 1649 р. Злочини, які посягали на сімейні відносини, були розміщені у главі XXII: «Указ за какие вины кому чинить смертную казнь и за какие вины смертную казнь не чинить, а чинить наказание». Значення цього Уложення в основному полягало у тому, що справи про злочини

проти сімейних прав перейшли із церковної юрисдикції до державного судочинства [10, с. 50].

Епоха Петра I охарактеризувалась позитивними змінами у захисті сімейних відносин. Так, зокрема, ст. 176 Артикула військового Петра I 1715 р. передбачала за зв'язок неодруженого чоловіка із заміжньою жінкою і народження дитини, обов'язок цього чоловіка утримувати дитину.

Розвиток законодавства у XI — першій третині XIX ст. привів до появи численних кримінально-правових актів, які часто носили безсистемний характер. Виникла потреба у кодифікованому акті, який міг регулювати усі найважливіші сфери суспільних відносин. У результаті клопітливої роботи комісії був розроблений Звід законів 1832 року. Вперше було здійснено інституціоналізацію правових норм, об'єднання їх у глави та розділи, визначались об'єкти кримінально-правової охорони.

Злочини проти сім'ї були поміщені у Розділ 8 Кн.1 т.15 Зводу законів «О наказании за преступления противу прав семейственного состояния».

Даний нормативно-правовий акт мав надзвичайне значення для розвитку науки кримінального права, адже являвся кодифікованим актом, який визнавав необхідність зосередження на кримінально-правовій охороні сімейних відносин, а також прав та законних інтересів неповнолітніх.

Разом із розвитком кримінального законодавства спостерігався і розвиток цивільного. Так, том X Зводу Законів Цивільних, прийнятий Держрадою 10 січня 1832 р. і введений у дію 1 січня 1835 р., всіляко охороняв принцип стабільності. Ця обставина знайшла своє відображення у правових нормах, які регулювали інститут усиновлення.

Так, усиновлення дворянами, почесними громадянами здійснювалось за допомогою постанов губернських управ, а купцями — за постановами казенних палат, затвердженням Сенатом в обох випадках. У селян і міщан усиновлення здійснювалось припискою до родини із затвердженням казенними палатами [11, с. 21-22].

Загалом за період з X до XVIII ст. починає розвиватися державна система опіки над дітьми та особами, які потребують такого роду підтримки.

Разом з тим, наприкінці XIX ст. процедура усиновлення була досить складною. Відповідно до Статуту цивільного судочинства 1864 р., така процедура залежала від волі усиновителя.

На цьому етапі історичного розвитку усиновлення ще мало ознаки станової належності усиновленого, відповідно до якої змінювався і їх обсяг прав. Наприклад, якщо він був дворянином, то в результаті акта усиновлення, усиновлений отримував почесне особисте громадянство; якщо усиновителем був міщанин, то усиновлений приписувався до нового сімейства.

Законодавство цього періоду передбачало також усиновлення іноземцями, які проживали на території Російської імперії. Це було можливо лише за умови, що вони хрещені або мають греко-російське виховання. Обов'язковою умовою було і збереження усиновленим російського підданства.

Права неповнолітніх та сімейні відносини захищались також і кримінально-правовими нормами.

Відповідно до Уложения про покарання кримінальні та виправні від 1845 р., злочинам у цій сфері був присвячений II Розділ — «Про злочини проти прав сімейних». Це Уложение містило 47 статей, які охороняли сімейні відносини. Серед яких: по-

сягання на порядок укладення шлюбу (ст. ст. 1549-1579), посягання на відносини між подружжям (ст. ст. 1558-1585), на відносини між батьками та дітьми (ст. ст. 1586-1592), злочини у сфері опіки та піклування (ст. ст. 1593-1597).

Дещо іншим був розвиток кримінального законодавства на українських землях, які залишались під владою Речі Посполитої, а пізніше Австро-Угорської імперії. Починаючи з 1787 р., на Галичині та Буковині було введено у дію новий австрійський кримінальний кодекс, у якому норми, які передбачали відповідальність за злочини проти сім'ї та неповнолітніх, передбачались у Розділі «Злочини та проступки проти моральності». Цей Кодекс діяв на Галичині до введення там у 1932 р. польського кримінального законодавства.

На Закарпатті діяв кримінальний кодекс Угорщини, який був прийнятий у 1879 р. [12, с. 17-18].

Наступним етапом розвитку кримінального законодавства на українських землях у складі Російської імперії стало прийняття у 1903 р. Уголовного уложення. Глава 18 Уложення містить 20 статей, більшість з яких встановлює кримінальну відповідальність за злочини, пов'язані з порушеннями у сімейній сфері.

Жовтнева революція 1917 року стала новим етапом розвитку законодавства у сфері сімейних відносин та захисту неповнолітніх. Церковний шлюб у радянській державі було замінено на громадянський. Сім'я перестала визнаватись самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, адже у жодному Кримінальному кодексі Радянського Союзу не передбачалось окремої глави чи окремого розділу, який би здійснював кримінально-правову охорону цих відносин.

Відбулися серйозні зміни і в регулюванні сімейно-правових відносин.

Так, зокрема у 1918 році було відмінено усиновлення. У перші роки радянської влади абсолютизувалась роль держави у вихованні дітей. П. І. Люблінський писав: «государство должно быть высшим опекуном ребенка... Государство рассматривает родительскую власть лишь как некоторую подчиненную его надзору форму попечения о ребенке.... Государство, а не семья определяет минимум, необходимый для ребенка, образования, ухода благополучия... семейные отношения перестают быть одним из институтов частного права, как то традиционно признается, а становятся одним из отделов права публичного, проникнутого властным вмешательством государства» [13, с. 8-9].

Таким чином прийнятий Декретом СНК СРСР від 22.10.1918 р. «Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право» (далі — Сімейний кодекс) не містив норми про усиновлення.

Але життя та історія показали, що ідеї пріоритету суспільного виховання не виправдали себе і була необхідність в усиновленні. У зв'язку зі зростаючою дитячою безпритульністю, а саме збільшенням кількості безпритульних дітей у 1923 р. до 8 млн, збільшення державних видатків на утримання великої кількості дитячих закладів, ВЦИК і СНК СРСР Декретом «Про зміну Кодексу законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право» від 1 березня 1926 р. внесли норми про усиновлення [14, с. 200].

Згідно з першим радянським Законом про усиновлення, воно могло здійснюватись виключно в інтересах усиновленого, було не тільки турботою про матеріальне благополуччя дитини,

але й про його належне трудове виховання, підготовку до суспільно корисного життя.

Охорона сімейно-правових відносин на даному етапі історичного розвитку здійснювалась також кримінально-правовими засобами.

У 1922 році було прийнято Кримінальний кодекс. Кількість статей про охорону прав неповнолітніх була незначна. Такі кримінально-правові норми містились у різних главах кримінального кодексу [15].

Кримінальний Кодекс УРСР 1927 року практично повністю вмістив до свого складу статті попереднього Кримінального кодексу, які передбачали кримінальну відповідальність за злочини проти сім'ї та неповнолітніх [16].

Цей кодекс було доповнено ст. 158-1, на підставі прийнятого у 1935 р. Закону СРСР «Про ліквідацію дитячої безпритульності й бездоглядності», яка передбачала кримінальну відповідальність опікунів, які використовують опіку у корисних цілях і залишають дітей без нагляду та належної матеріальної допомоги.

Кримінальний Кодекс УРСР 1960 року, як і попередні кримінальні кодекси, не визнавав сім'ю окремим об'єктом кримінально-правової охорони, хоча він значно розширив кількість діянь, які посягали на нормальний розвиток та функціонування сім'ї.

Злочини проти сімейних прав знаходились у главі 3 «Злочини проти життя, здоров'я, волі і честі особи». Стаття 115 цього Кодексу передбачала кримінальну відповідальність за «Зловживання опікунськими правами і залишення підопічних без нагляду і допомоги», ст. 115-1 передбачала відповідальність за «розголошення таємниці усиновлення», ст. 124 — викрадення чужої дитини [12, с. 21-23].

Кримінально-правова норма, яка передбачала відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (ст. 115-1 КК УРСР аналог ст. 124–1 КК РСФСР), розміщувалась у Главі III «Злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі особи» з'явилась лише у Кримінальному кодексі 1960 р. (на підставі Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР» від 25.08.1970 р. [17, с.130–131]).

У нині діючому Кримінальному кодексі міститься норма, що передбачає кримінальну відповідальність за розголошення таємниці усиновлення, яка дещо змінилась у порівнянні з КК 1960 р. Зокрема, з'явилися кваліфіковані ознаки злочину (вчинення його службовою особою, або працівником медичного закладу, яким відомості про усиновлення стали відомі по службі чи по роботі, спричинення цим тяжких наслідків), посилилась кримінальна відповідальність за вчинення даного суспільно-небезпечного діяння.

Так сталося, що лише у 1998 р. норма про кримінальну відповідальність за незаконні дії щодо усиновлення з'явилась у Кримінальному Кодексі України із внесенням змін Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» від 24.03.1998 р. [18].

На підставі цього Закону з'явилась ст. 115–2, яка передбачала кримінальну відповідальність за незаконну посередницьку діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення дитини, передачі її під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ю громадян.

Ця стаття містила також кваліфікуючі ознаки такого злочину, а саме: ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей, повторно, за попередньою змовою групою осіб, з використанням посадового становища або якщо вони спричинили тяжкі наслідки.

Ця кримінально-правова норма згодом знайшла своє відображення у ст. 169 нині діючого Кримінального Кодексу України.

Отож, намагаючись проаналізувати історичні витоки усиновлення та всі суспільно-правові процеси з ним пов'язані, ми прослідковуємо надзвичайно важливу роль цього інституту у сукупності сімейно-правових відносин та приходимо до висновку, що ці суспільні відносини, направлені на захист та охорону прав і законних інтересів усиновлених, дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, та які перебувають у дитячих будинках сімейного типу, протягом всього історичного періоду свого розвитку потребували кримінально-правової охорони.

Важливість нормального функціонування та розвитку інституту усиновлення в системі сімейно-правових відносин призвела до необхідності криміналізації незаконних дій у сфері усиновлення.

Соціально-правовий захист дитинства є одним із основних показників розвитку суспільства, його благополуччя, цивілізованості та захищеності. Найвищий ступінь цього захисту — кримінально-правова охорона дитинства, яка забезпечує можливість застосування найсуворіших санкцій до осіб, які заподіюють істотну шкоду інтересам фізичного, психологічного, соціального, морального розвитку неповнолітніх. Адже посягання на дані правовідносини вирізняються підвищеною суспільною небезпекою.

Список використаної літератури

1. *Балобанова Д. О.* Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук/ Д. О. Балобанова. – Одеса, 2007. – 200 с.
2. *Законы Хаммурапи царя Вавилона.* Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права: Учеб. пособие /сост. В. Н. Садилов / под ред. З. М. Черниловского. – М. : Гардарики, 1998. – 463 с.
3. *Гордейчик А. А.* Уголовно – правовые и криминологические проблемы борьбы с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук/ А. А. Гордейчик. – Хабаровск, 2009. – 224 с.
4. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права/ И. А. Покровский. – М. : Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1998. – 353 с.
5. *Зілковська А. М.* Усиновлення в Римі / А. М. Зілковська // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – С. 177-181.
6. *Ковальчук І.* Становлення та розвиток інституту усиновлення у Візантії / І. Ковальчук// Юридичний журнал. – № 9. – С. 29.
7. *Ковальчук І. В.* Виникнення та становлення інституту усиновлення в Київській Русі/ І. В. Ковальчук// Часопис Київського університету права. – 2008. – № 2. – С.156 -157.
8. *Хрунь І. Ю.* Становлення та розвиток прав неповнолітніх у правових джерелах України/ І. Ю. Хрунь// Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – №2. – С. 81-82.
9. *Ковальчук І. В.* Регулювання інституту усиновлення в Україні відповідно до Зводу Законів цивільних 1832 року/ І. В. Ковальчук// Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 64.
10. *Титов Ю. П.* Хрестоматия по истории государства и права России/ Ю. П. Титов. – М., 2000. – 544 с.
11. *Тляумбетов Р. И.* Преступления против семьи : уголовно-правовые и криминологические аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук / Р. И. Тляумбетов. – М., 2006. – 222 с.
12. *Белова О. І.* Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дисс. ... канд. юрид. наук/ О. І. Белова. – Х., 2006. – 184 с.
13. *Люблинский П. И.* Охрана детства и борьба с беспризорностью/ Люблинский П. И., Копелянская С. Е. – Л., 1924. – 146 с.
14. *Ростова О. С.* Создание основ правовой охраны материнства и детства в первое десятилетие советской власти / О. С. Ростова // Известия высших учебных заведений. Правоведение . – 2007 . – № 2. – С. 200.
15. *Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г.* – Х. : Изд-во НКЮ УССР, 1922. – 100 с.
16. *Уголовный Кодекс УРСР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1927 г.* – Х. : Изд-во НКЮ УРСР, 1927. – 135 с.
17. *Советское уголовное право : Особенная часть. Учеб. пособ. Вып.1 /Под ред. Е. А. Смирнова, А. Ш. Якупова.* – К., 1975. – 343 с.
18. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» : Закон України від 24 березня 1998 року № 210/98-вр// Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 241.*